

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 391.2 (477) «15/17»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.3.348>

*Наталя Скорнякова**

СОРОЧКИ, КОШУЛІ ТА КОШУЛЬКИ: УКРАЇНСЬКИЙ НАТІЛЬНИЙ ОДЯГ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 16 – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 17 СТ.

Анотація: В статті показано основні характеристики таких елементів української ранньомодерної спідньої білизни як сорочка, кошуля та кошулька. Для цього на основі статистичного аналізу актових справ другої пол.16 – першої пол.17ст. Київського та Волинського воєводств створено три типи графіків. Підтверджено версію, яку запропонували дослідники раніше, що сорочки не вишивалися та були спідньою білизною, у той час як кошулі могли мати вишивку та, швидше за все, вдягалися на сорочку. Спростовано думку, що кошуля та кошулька були синонімічними поняттями, частина кошульок віднесена до коштовностей, а не до білизни. Порівняно ціни на різні сорти лляних тканин і на готові вироби з них, також показано різницю в цінах на перлові та золоті кошульки. Зроблено спробу вирахувати ширину та кількість тканини, потрібної для пошиття чоловічої та жіночої кошуль.

Ключові слова: український жіночий костюм, натільний одяг, історія повсякдення, 16-17 ст., одяг, Волинь, Київщина

Постановка проблеми. Незважаючи на збільшення зацікавленості темою українського ранньомодерного одягу, мусимо констатувати, що у науковій спільноті досі немає розуміння різниці між окремими типами спідньої плечової білизни 16-17 ст.: сорочки ототожнюють з кошулями¹ або кошульками²; також обговорення особливостей кошуль можуть ілюструвати цитатами, в яких згадуються кошульки³. Однак, на нашу думку, це різні елементи українського вбрання 16-17 ст., назви яких не слід вважати синонімами.

* Скорнякова Наталя Андріївна – аспірантка кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Київ, Україна). ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9120-2120>; e-mail: barbett@ukr.net

¹ Батюк Л. Назви одягу в «Актовій книзі житомирського міського уряду кінця XVI ст.» // Питання історії української мови. 1970. С. 25; Войтів Г. Назви одягу в пам'ятках української мови XIV-XVIII ст.: дис. канд. філол. наук. Львів, 1995. С. 25; Білоус Н. Тестаментарні практики в міському соціумі Волині кінця XVI-XVII ст.: правові, соціокультурні та майнові аспекти: дис... докт. іст. наук. Київ, 2022. С. 210.

² Стельмащук Г. Український стрій XIV – середини XVII століть у контексті загальноєвропейської моди та стилів // Записки НТШ. 2001. Т. 242. С. 198.

³ Косміна О. Іноетнічні запозичення та їх вплив на формування одягу українських міщан (за матеріалами XIV-XVI століть) // Народна творчість та етнографія. 2005. № 5. С. 80-8; Косміна О. Вбрання української еліти XVII-XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. 2015. Вип. 11-12. С. 85.

Певна частина дослідників розрізняє сорочки та кошулі, вважаючи перші дійсно спідньою білизною, а другі – тим одягом, що вдягався на сорочку, шився з більш дорогої лляної тканини та міг мати вишивку⁴. На жаль, жоден з авторів не підкріплює цю тезу цитуванням джерел або статистичними даними.

Науково-теоретична та практична значущість. Дані, отримані під час нашого аналізу, можуть бути використані для створення більш достовірних текстових, графічних або текстильних реконструкцій одягу, які відповідають обраному часовому проміжку. Що, у свою чергу, допоможе більш точно уявляти зовнішній вигляд наших предків, уникаючи помилок і вад культурного приписування⁵.

Аналіз досліджень. Темі ранньомодерної спідньої білизни в українській історіографії до сьогодні приділялося вкрай мало уваги. Дослідження В. Білецької стосується етнографічних часів⁶, хоча на початку авторка обговорює згадки у документах 18 ст. та артефакти того ж часу. Назви лляних натільних речей, згаданих у судових справах 16-18 ст., обговорювали філологи⁷. Також може здатися, що українські сорочки 16-17 ст. докладно описані в працях К. Стамерова⁸ та Н. Калашнікової⁹. Але, як ми вже писали раніше¹⁰, ці автори навели суто етнографічні дані, абсолютно не підтверджені писемними та речовими джерелами цієї доби. В останні 20 років спідню білизну 16-18 ст. почали згадувати в працях українські історики¹¹, етнографи¹² та мистецтвознавці¹³, але побіжно, на тлі обговорення іншого одягу, поясного та верхнього.

Метою статті є наочно встановити та показати різницю чи подібність між сорочкою, кошулею та кошулькою в реаліях другої половини 16 – першої половини 17 ст. Завданням ми поставили створити статистичну базу даних та оформити її як графіки різного типу за допомогою яких можна буде відстежити різницю у матеріалах виготовлення та декорі сорочок, кошуль і кошульок. Окремо було проаналізовано ціни на лляні тканини та на готові вироби з них.

Джерельна база. Для отримання основного масиву статистичних даних було використано актові справи 16 – першої половини 17 ст. Волинського та Київського

⁴ Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. Киев, 1989. С. 78; Косміна О. Іноетнічні запозичення... С. 85.

⁵ Скорнякова Н. Плахта в XVI-XVIII ст.: основні характеристики // Уманська старовина. 2025. Вип. 12. С. 45. DOI: 10.31499/2519-2035.12.2025.325573

⁶ Білецька В. Українські сорочки, їх типи, еволюція й орнаментация // Матеріали до етнології й антропології. 1929. Т. 21-2, ч. 1. С. 43-109.

⁷ Батюк Л. Назви одягу... С. 19-26; Войтів Г. Назви одягу...

⁸ Стамеров К. Українські костюми XV-XVII ст. // Нариси з історії костюмів. 1978. С. 159-179.

⁹ Калашникова Н. Одежда украинцев XVI-XVIII вв. // Древняя одежда народов восточной Европы. 1986. С. 112-132.

¹⁰ Скорнякова Н. Український жіночий костюм у XVI-XVIII ст.: стан дослідженості теми // Вчені записки Таврійського Національного Університету імені В.І. Вернадського: історичні науки. 2024. Т. 35 (74). № 3. С. 181-193. DOI: 10.32782/2663-5984.2024/3.27

¹¹ Безпалько В. Одяг челяді і найманих робітників шляхетського дворогосподарства на Волині у другій половині XVI ст. // Українознавство. 2017. № 1-2. С. 63-74; Тарасюк М.Ю. «Кошуль мужицкихъ и женскихъ»: натільний та стеговий одяг волинського міщанства литовської доби (першої половини XVI ст.) // Сторінки історії. 2024. № 59. С. 9-22. DOI: 10.20535/2307-5244.59.2024.318625

¹² Косміна О. Іноетнічні запозичення... С. 330-364.

¹³ Стельмащук Г. Український стрій... С. 189-202.

воеводств, як додаткові джерела – акти, видані Віленською археографічною комісією (далі – АВАК). Не були задіяні документи Брацлавського воеводства, з причини браку згадок, і Руського воеводства, з причини дещо іншої термінології стосовно спідньої білизни в судових справах того ж часу.

Методологія. Основний метод, застосований для цього дослідження – статистичний. В історіографії українського ранньомодерного костюма його використовували тільки двоє дослідників – Н. Полонська-Василенко¹⁴ та В. Безпалько¹⁵. В обох випадках автори створювали таблиці. Оскільки в нашому дослідженні ми оперували більшою кількістю однотипних даних, візуалізація була зроблена за допомогою кругових діаграм і гістограм – цю ідею було запозичено з праці К. Джонсон¹⁶ і доповіді А. Карлсоне¹⁷.

Згадки сорочок, кошуль і кошульок у писемних джерелах Волинського і Київського воеводств вельми різноманітні, оскільки походять як з тестаментів, так і зі справ про розбій і пограбування. Цитати староукраїнською в тексті передаються в перекладі, мовою оригіналу їх наведено у примітках. Ми не включали до статистики ті згадки, в яких кількість лляних виробів не було вказано, на кшталт: «Теж дружині моїй милій Васі відписую після мого життя дати білого плаття кошулі жіночі, чепці й намітки»¹⁸. Крім того, в статистиці не було враховано випадки, коли сорочка або кошуля згадана для підкреслення заподіяної шкоди, як елемент костюма людини, і не несе іншого інформаційного потенціалу: «А пан почувши крики людей що зібралися... вибіг в одній кошулі»¹⁹, «сукня брунатна з оксамитом до пояса подрана і у кошуль відірвано рукави»²⁰. Також з нашого огляду було виключено ті справи, які автор вільно переказує, а не цитує дослівно²¹, оскільки ми маємо певні сумніви стосовно коректності інтерпретування оригінального тексту.

У складанні статистики по кошульках у двох випадках довелося зробити припущення щодо розподілу кількості цих речей по групах: «а швабських і колінських біллю і шовком

¹⁴ Полонська-Василенко Н. Майно запорізької старшини, як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. Мюнхен: Видання «Дніпрові хвили», 1965. С. 186-381.

¹⁵ Безпалько В. Селянський і міщанський жіночий одяг на Волині ост. чверті XVI ст.: із практики повсякденного вжитку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. 2013. С. 103-109; Безпалько В. Матеріали виготовлення верхнього одягу українських селян другої половини XVI ст. (за актовими джерелами Волині) // *Ukraina Lithuanica*. 2017. № 4. С. 232-247; Безпалько В. До питання вивчення поясного жіночого одягу на Волині другої половини XVI ст. // Старий Луцьк. Луцьк, 2017. С. 200-208.

¹⁶ Johnson C. The Queen's servants: gentlewomen's dress at the accession of Henry VIII. Fat Goose Press Ltd. 2011. 59 p.

¹⁷ Karlson A. The offer of commercially significant textile dyes to Latvian peasantry in the mid-19th century // 83rd International Scientific Conference of the University of Latvia «Historical Clothing and Textiles in Northern and Eastern Europe», 20-21 Feb. 2025. P. 20.

¹⁸ У першоджерелі: «Теж жоне моєи милои Васи отписую по своємъ животе дати белого платя кошули женские, чепцы и наметцы» (Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. Київ: Простір, 2011. С. 125).

¹⁹ У першоджерелі: «А пан послышавши воланє людей зобранных... у водной кошули выбег» (Воїтис Г. Назви одягу в пам'ятках... С. 28).

²⁰ У першоджерелі: «сукня брунатная з оксамитом до пояса подрана и у кошул рукавы отдраты» (Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Упоряд. Безпалько В., Висотін М., Ворончук І., Кучерук М., Чубик Ю. Наук. ред. Ворончук І. Вип. 1: Волинь XVI ст. Київ: Фенікс, 2014. С. 174).

²¹ Сас П. Феодальные города... С. 78.

вишитих 15»²², «кошульок флямських і колінських шовком і біллю вишитих 11»²³. На чому саме цей розподіл засновано, ми обговорюємо вже в тексті статті.

Для зручності, всі ціни за лікоть тканини ми вираховували у литовських грошах, користуючись для цього пропорціями, які наведені у виданні «Українське повсякдення ранньомодерної доби»²⁴.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж презентувати результати проведеного статистичного аналізу, звернемося до джерел, в яких в одній справі могли бути разом присутні сорочка та кошуля, сорочка та кошулька, або кошуля та кошулька. В ті часи ляну білизну, зазвичай, зберігали в скринях або у боднях. Для нас найважливіші описи, коли речі зберігалися в одній ємності: «Скринька з хустами білими, в якій було... кошульок 6 ткацьких, які коштували по 16 грошів литовських, сорочок 6 тонких»²⁵, «скриня з білим платтям: кошуль жіночих колінських 13... сорочок жіночих колінських 9 та 6 простих»²⁶, «з третьої скрині... кошульок колінських, з шовком вишитих 8, коштували 4 копи... кошуль жіночих, вишитих шовком колінських 2»²⁷. І ще три згадки, з яких не зовсім зрозуміло, чи зберігалися ці речі поряд: «кошуль 6, кошульок 8: колінських 6, а простих 2»²⁸, «плаття мое біле: кошулі і кошульки, рантухи, рубки»²⁹, «хусти білі жіночі та чоловічі, кошулі, кошульки, бруки, рантухи, обруси»³⁰. Знаходимо подібне сусідство і в документах північніших від українських земель воєводств Речі Посполитої, – для Могильова³¹, Упіта³² або Мінська³³. Схоже на те, що люди 16–17 ст. ці поняття розрізняли. А от чим саме були в ті часи сорочка, кошуля та кошулька нам допоможе розібратися візуалізація зібраної нами бази даних.

Першою темою для статистичного аналізу було обрано тканини, з яких виготовляли

²² У першоджерелі: «а швабских и коленских белю и шолком вышиваных пятнадцат» (Луцька замкова книга 1560–1561 рр. Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук. Відпов. ред. В.В. Німчук. Луцьк, 2013. С. 462).

²³ У першоджерелі: «кошулек флямских и коленских шолком и белю шитых одинадцат» (Демченко Л. Майнові розпорядження волинських шляхтичів за матеріалами тестаментів та реєстрів спадкового майна XVI ст. // Архіви України. 2004. №1–2 (253). С. 138).

²⁴ Українське повсякдення... С. 671.

²⁵ У першоджерелі: «Скринка с хустами белыми, в которой было... кошулек шесть ткацких, которые коштували по шестнадцать грошей литовских, сорочок пять тонких» (Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). Ч. 6. Т. 1. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVIII веке (1498–1795). Киев, 1876. С. 151).

²⁶ У першоджерелі: «скриня з белымъ платем: кошуль женскихъ коленскихъ дванадцат... сорочокъ паненскихъ коленскихъ девять, а шестъ простыхъ» (Українське повсякдення... С. 423).

²⁷ У першоджерелі: «с третей скрини...кошулек каленскихъ зъ едвабемъ шитыхъ осмъ, коштували, деи, коп чотыри...кошул женскихъ вышиваныхъ едвабемъ коленскихъ две» (Акты Житомирского гродского уряду: 1590 р., 1635 р. (далі – АЖГУ). Підгот. до вид. В.М. Мойсієнко. Відпов. ред. В.В. Німчук. Житомир, 2004. С. 61).

²⁸ У першоджерелі: «кошул шестъ, кошулек осмъ: коленскихъ шестъ, а простыхъ две» (Українське повсякдення... С. 190).

²⁹ У першоджерелі: «плате мое белое кошули и кошулки, рантухи, рубъки» (Жизнь Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. Т. 1. Киев, 1849. С. 77).

³⁰ У першоджерелі: «хусти белые белогловские и музкие, кошули, кошулки, бруки, рантухи, обрусы» (АЮЗР. Ч. 1. Т. 6. Акты о церковно-религиозныхъ отношениях в юго-западной Руси. Киев, 1883. С. 242).

³¹ Акты издаваемые Виленскою комиссиею для разбора древнихъ актов (далі – АВАК). Т. XXXIX. Акты Могилевского магистрата XVI в. (1578–1580 гг.). 1915. С. 429.

³² АВАК. Т. XXVI. Акты Упитского гродского суда. 1899. С. 107.

³³ АВАК. Т. XXXI. Акты о литовскихъ татарах. 1906. С. 154.

спідню білизну в ранньомодерні часи на українських теренах. Основною сировиною, схоже, був льон, коноплі згадуються у писемних джерелах набагато рідше. Але, можливо, це пов'язано з тим, що тканина з конопляного волокна була найдешевшою, і, враховуючи специфіку джерельної бази (судові справи) її зазвичай не згадували, коли йшлося про вкрадене або заповідане майно (що не виключає її використання для дешевих доморобних полотен).

Щодо назв тканин, які ми зустрічаємо в актових джерелах, – найдешевшим було доморобне *згребне* полотно, що коштувало по півтора литовських гроша за лікоть³⁴. Далі за вартістю йшло *кужолне* – зазвичай, від 2 до 2,5 литовських гроша за лікоть³⁵. Різниця в якості полягала у тому, що *кужолне* пряли з *кужелі*, яку формували, вичісуючи з мички тонші та довші волокна, а *згребне* – із залишків після вичісування, тобто з того, що залишалося на гребені. Можливо, синонімом до *згребного* полотна було «товсте», а до *кужолного* – «тонке». Принаймні, для «тонкого» полотна бачимо ті самі 2-2,5 литовських гроша за лікоть, що й для *кужолного*³⁶. Проте, оскільки ми не повністю впевнені у правомірності таких паралелей, то винесли ці групи окремими секторами на графіках (але поряд і схожими відтінками кольорів).

Ще одна назва, яку зустрічаємо в документах, – «просте» полотно. Судячи з ціни, згаданої в джерелах³⁷ воно могло бути як *згребним*, так і *кужолним*. Але це – найменш певне означення для тканини, оскільки воно, залежно від контексту, могло означати і невишиту сорочку, і сорочку з простого полотна.

Наступним за ціною йшло полотно, яке виготовляли у майстернях місцеві ремісники – ткацьке. Воно коштувало по 3-4 литовських гроша за лікоть³⁸ або за аршин³⁹.

Далі йшли лляні тканини, які імпортували з інших європейських країн – колінське (за різними версіями, або з німецького Кюльна, або з чеського Коліна), швабське (очевидно, імпортоване з Німеччини), флямське (привезене з міст Фландрії), кгляр і сендецьке (семантика незрозуміла), слязське (з Силезії) та московське. Щодо сорочок, кошуль і кошульок в актових джерелах Київського і Волинського воєводств згадуються лише перші три (колінське, флямське та швабське). Найдорожчим полотном було флямське – по 24 литовських гроша за лікоть⁴⁰. Щодо ціни на колінське полотно, вдалося знайти згадки цін тільки для «штучок», тобто для сувоїв тканини – від 4 до 8 коп за сувій⁴¹. Проблема полягає в тому, що кожного разу достеменно невідомо, скільки ліктів було в сувої, до того ж колінське полотно теж виробляли різної якості. Тим не менше, спираючись на справу Ганни

³⁴ Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року (далі – АКЖГУ). Підгот. до вид. А.М. Матвієнко, В.М. Мойсієнко. Відпов. ред. В.В. Німчук. Житомир, 2002. С. 56.

³⁵ АКЖГУ... С. 56; АЮЗР. Ч. 6. Т. 1... С. 177-178.

³⁶ Українське повсякдення... С. 622; АЮЗР. Ч. 6. Т. 1... С. 177; АЮЗР. Ч. 3. Т. 1. Акты о козаках (1500-1648 г.). Киев, 1863. С. 216.

³⁷ Українське повсякдення... С. 362; АЮЗР. Ч. 1. Т. 6... С. 242.

³⁸ АВАК. Т. III. Акты Брестского гродского суда. 1870. С. 290.

³⁹ Українське повсякдення... С. 215.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / Упоряд. Кравченко В.М., Яковенко Н.М. Київ: Наукова думка, 1990. С. 154; АЮЗР. Ч. 3. Т. 1... С. 83; АЮЗР. Ч. 1. Т. 6... С. 242.

Путятянки, в якій поряд згадані штучка колінського полотна та штучка флямського⁴², можемо припустити, що колінське середньої якості коштувало вдвічі дешевше, ніж флямське, тобто 12 литовських грошів за лікоть. Так само ми розрахували вартість швабського полотна, для якого маємо одну згадку з вартістю цілого сувою⁴³ – як і колінське, по 12 литовських грошів за лікоть.

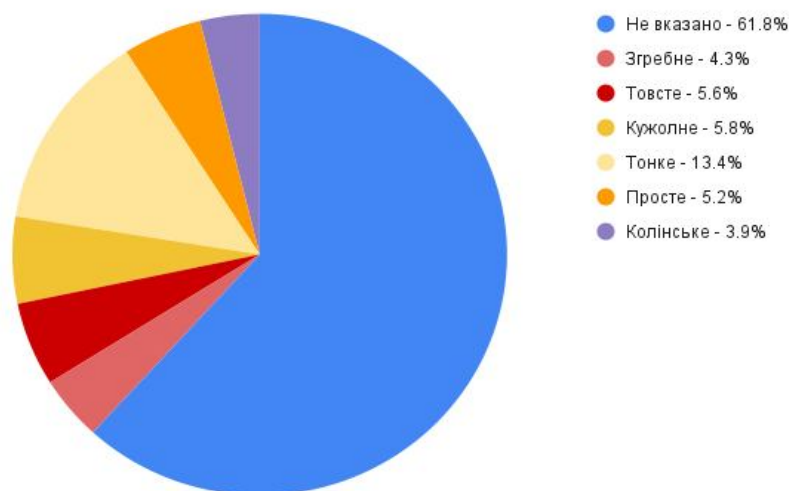

Рис. 1. Тканини, з яких шили сорочки.

(За актовими справами Волинського та Київського воєводств другої пол. 16 – першої пол. 17 ст.⁴⁴)

Тепер перейдемо безпосередньо до аналізу згадок тканин, з яких шили сорочки, кошулі та кошульки, в документах. Для цього було створено три кругових діаграми з урахуванням усіх згаданих типів полотен. Перша – для лексеми «сорочка», статистична вибірка – 463 одиниці, згаданих у 21 документі (рис. 1). Перша згадка в нашій вибірці датується 1561 р.: «Яким Долсунович повідомив про заподіяну шкоду, що на той час взяли в нього... 4 сорочки – 2 чоловічих і 2 жіночих»⁴⁵, остання – 1638 р.: «...винен Миско Івану всієї ріллі четверту частину... 2 сорочки, 2 порток, 8 ліктів сукна, сермяга є у нього»⁴⁶.

Як бачимо на рис. 1, для 61,8% сорочок тип тканини не вказано, 9,9% пошито з найдешевшої доморобної тканини (5,6% товсте, 4,3% згребне), 5,8% – з кужольного полотна,

⁴² Українське повсякдення... С. 215.

⁴³ Ibid. С. 349.

⁴⁴ Складено автором на основі: Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 pp.) (далі – АКЖМУ) / Підгот. до вид. М.К. Бойчук. Відпов. ред. В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1965. С. 106, 108; Акты Бориспольского мейского уряда 1612-1699 гг. // Киевская старина. 1892. Т. 37. № 5: Прилож. С. 26; АЮЗР. Ч. 1. Т. 1. Акты, относящиеся к истории православной церкви в юго-западной России. Киев, 1859. С. 284; АЮЗР. Ч. 3. Т. 1... С. 217, 219; АЮЗР. Ч. 6. Т. 1... С. 103, 151-152, 306-307; Безпалько В. Одяг челяді... С. 67; Войтів Г. Назви одягу в пам'ятках... С. 25-26; Луцька замкова книга... С. 155, 258; Українське повсякдення... С. 198-203, 228-229, 243, 250, 296-297, 328, 423, 622.

⁴⁵ У першоджерелі: «Яким Долсунович поведил шкоды своеє, иж на тот час взято в него... сорочок чотыри – мужских две а женских две» (Луцька замкова книга... С. 155).

⁴⁶ У першоджерелі: «...мает Миско Ивану всеє пашні четвертую част... сорочок 2, порток 2, сукна локот 8, сермяга ест при нем» (Акты Бориспольского мейского уряда... С. 26).

13,4% з тонкого (якщо вважати їх синонімами, то цей тип становить 19,2%). Далі йде просте – 5,2%, і тільки 3,9% сорочок виготовлено з колінського полотна (по кількості це 18 одиниць). Ні ткацького полотна, ані інших типів імпортованих тканин щодо сорочок ми не зустріли.

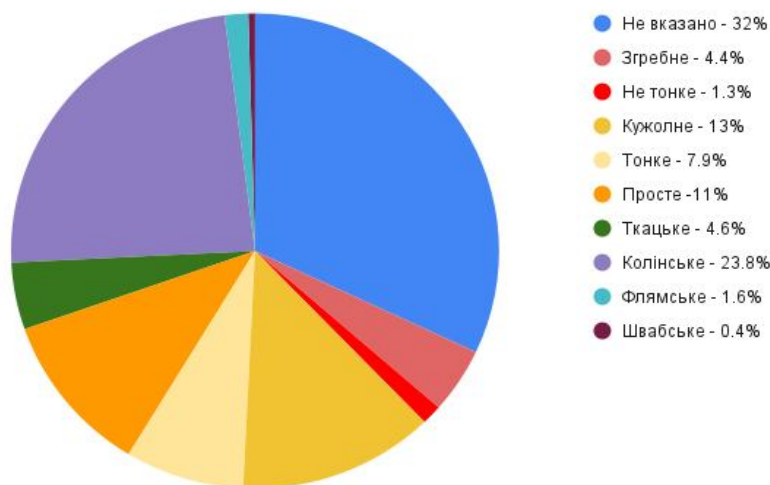

Рис. 2. Тканини, з яких шили кошулі.

(За актовими справами Волинського та Київського воєводств другої пол. 16 – першої пол. 17 ст.⁴⁷)

Помітну різницю бачимо для другого графіка (рис. 2), на якому представлено результат статистичної вибірки по кошулях – 900 одиниць, згаданих у 59 документах. Перша згадка кошулі в нашій вибірці датується 1560 р.: «...в торбі кошуль колінських 10... кошуль колінських 5: 3 шовком вишитих, а 2 простих»⁴⁸, остання – 1650 р.: «У Яна Томковича... челядь узяла... 2 жіночих кошулі»⁴⁹.

Тип полотна не вказано тільки для третини кошуль (32%). Найдешевше згребне на

⁴⁷ Складено автором на основі: АКЖМУ... С. 44, 65, 75, 78, 80, 90, 105, 107, 108; АЖГУ... С. 50, 61-62; АКЖГУ... С. 34; АЮЗР. Ч. 1. Т. 1... С. 240; АЮЗР. Ч. 1. Т. 6... С. 98; АЮЗР. Ч. 3. Т. 1... С. 217, 402; АЮЗР. Ч. 6. Т. 1... С. 177-178, 560, 569; АЮЗР. Ч. 8. Т. 3. Акты о брачном праве и семейном быте в юго-западной Руси в XVI-XVII вв. Киев, 1909. С. 164, 442; Безпалько В. Одяг челяді... С. 66; Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012. С. 183, 249-250; Демченко Л. Майнові розпорядження... С. 134, 137-138, 143; Луцька замкова книга... С. 220, 341, 462; Пам'ятки. Архів української церкви. Т. 3. Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. Упоряд. Довбищенко М.В. Київ, 2001. С. 383-384; Старченко Н. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – початку XVII ст.: майновий та правовий аспекти: дис... канд. іст. наук. Львів, 2001. С. 180; Русско-еврейский архив. Т. II. Документы и регесты к истории литовских евреев (1550-1569). Собрал и издал С.А. Бершадский. СПб, 1882. С. 126; Тарасюк М.Ю. Міське суспільство Волині литовської доби: матеріальний вимір повсякдення: дис... канд. іст. наук. Київ, 2024. С. 116; Білоус Н. Тестаменти киян... С. 149, 153; Українське повсякдення... С. 123, 165, 177, 190, 198-202, 214, 260, 296, 344-345, 396, 404, 417, 423, 425-426, 457, 466, 536, 554, 570; Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 110зв.

⁴⁸ У першоджерелі: «...в торбе кошул колєнских десят...кошул колєнских пят, три шолком вышиваных, а дві простых» (Луцька замкова книга... С. 220).

⁴⁹ У першоджерелі: «У Яна Томковича...челядь взяла...кошуль две белоголовских» (АЮЗР. Ч. 6. Т. 1... С. 569).

діаграмі представлено 4,4%, але це – єдиний випадок з 40 вкраденими кошулями для челяді⁵⁰. Разом з 1,3% кошуль, пошитих з «не тонкого» полотна це становить 5,7%. Стає трохи більше кужолного (13% для кошуль проти 5,8% для сорочок). Проте, якщо вважати кужолне й тонке синонімами, тоді картина на двох графіках майже однакова – 19,2% для сорочок і 20,9% для кошуль. Утім, це майже єдина спорідненість – ідучи далі по секторах графіка на рис. 2, бачимо, що з'являється ткацьке полотно (4,6%). Але найбільше привертає увагу те, що майже чверть кошуль пошито з імпортного колінського полотна (23,8%) – проти 3,9% для сорочок. Також, хоча й у дуже малій кількості, з'являються вироби з флямського (14 од., або 1,6%) та швабського (4 од., або 0,4%) полотен.

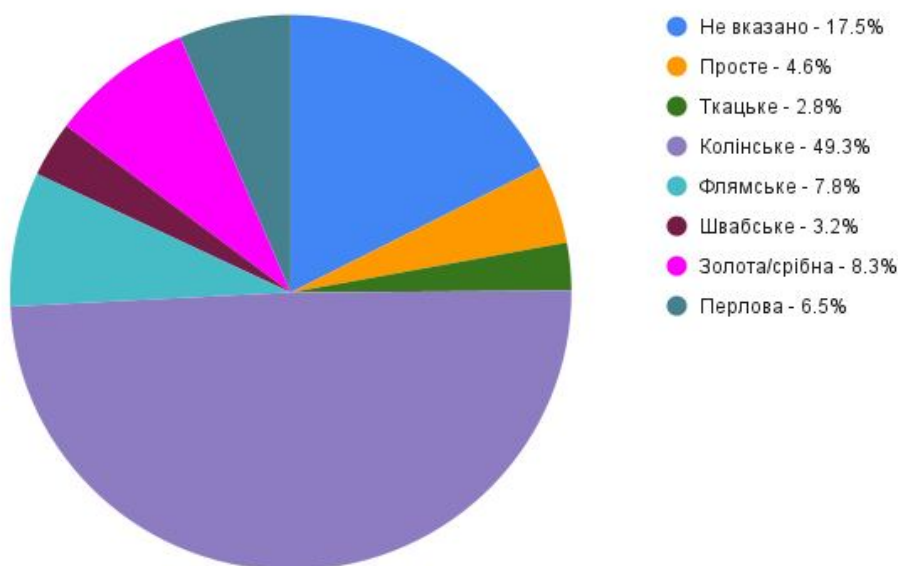

Рис. 3. Матеріали, з яких робили кошульки.
(За актовими справами Волинського та Київського воєводств другої пол. 16 – першої пол. 17 ст.⁵¹)

На третьому круговому графіку представлено розподіл матеріалів, з яких було виготовлено 217 кошульок, які ми віднайшли у 27 документах. Перша згадка кошульки в цій вибірці датується 1561 р.: «В тому бою розбили скриньки... взяли... кошулька перлова, в якій було 6 цівок золота та 18 ліктів перлів»⁵², остання – 1607 р.: «Маруша Сінкова... скаржилася... що дала... простого полотна на 8 жіночих кошульок»⁵³. Термін «кошулька» у більшості випадків траплявся тільки щодо жіночого одягу. Виняток – іноді у документах

⁵⁰ Безпалько В. Одяг челяді... С. 67.

⁵¹ Складено автором на основі: АКЖМУ... С. 45, 46; АЖГУ... С. 61; АЮЗР. Ч. 6. Т. 1... С. 121, 151; АЮЗР. Ч. 8. Т. 3... С. 244, 444; *Войтів Г.* Назви одягу в пам'ятках... С. 27; *Демченко Л.* Майнові розпорядження... С. 137-138, 140, 143, 147; *Луцька замкова книга...* С. 198, 462; *Старченко Н.* Становище жінки-шляхтянки... С. 180-182, 184; *Українське повсякдення...* С. 154, 190, 198-199, 202, 207, 213-214, 349, 395, 570.

⁵² У першоджерелі: «При том бою скринки полупали... взято...кошулька перловая, у которм было шесть цѣвок золота и осмѣнадцат локот перел» (*Луцька замкова книга...* С. 198).

⁵³ У першоджерелі: «Маруша Сенковая... скаржилася... иж дала... простого полотна на осмѣ кошулок білогловских» (*Войтів Г.* Назви одягу в пам'ятках... С. 27).

«кошульками» називали дитячі кошулі, але це завжди видно з контексту, ці випадки на графіку ми не враховували.

Матеріал виготовлення не вказано тільки для 17,5% виробів, абсолютно відсутні доморобні згребне та кужолне полотна, навіть з ткацького разом з простим було пошито тільки 7,4% кошульок (16 од.). А от кошульки з колінського полотна займають майже половину цього графіка – 49,3%. Трохи зростає використання флямського (7,8%) та швабського (3,2%) полотен. Але найцікавіше, що тільки для кошульок згадано такі матеріали виготовлення, як плетені золото або срібло (8,3%) та перли (6,5%).

Другим етапом дослідження було з'ясувати, які з цих трьох виробів (сорочки, кошулі й кошульки) вишивали, бо разом з типом використаної тканини це дає ще точніше розуміння природи цих речей. Власне, про моду вишивати білизну в 16 – першій половині 17 ст. ми вже писали раніше⁵⁴. З документів Волинського та Київського воєводств цього періоду стає зрозуміло, що для вишивки спідньої білизни використовували біль, шовкові та металізовані нитки, золоті або срібні, іноді поєднуючи їх в одному виробі. Коли ми створили три графіки за цим параметром, одразу з'ясувалося що стосовно сорочок це не має сенсу, позаяк для вибірки в 463 одиниці вишита була тільки одна – це згадка від 1577 р. про сорочку Олехна Поряднича Защитовського, декоровану чорним шовком⁵⁵. Її викрали у власника разом з іншими речами, і згодом, на ярмарку, впізнали слуги цього пана. Додатковий аналіз згадок вишивки на сорочках в документах АВАК виявив ту саму картину – з 370 сорочок вишита була тільки одна, також шовковими нитками⁵⁶.

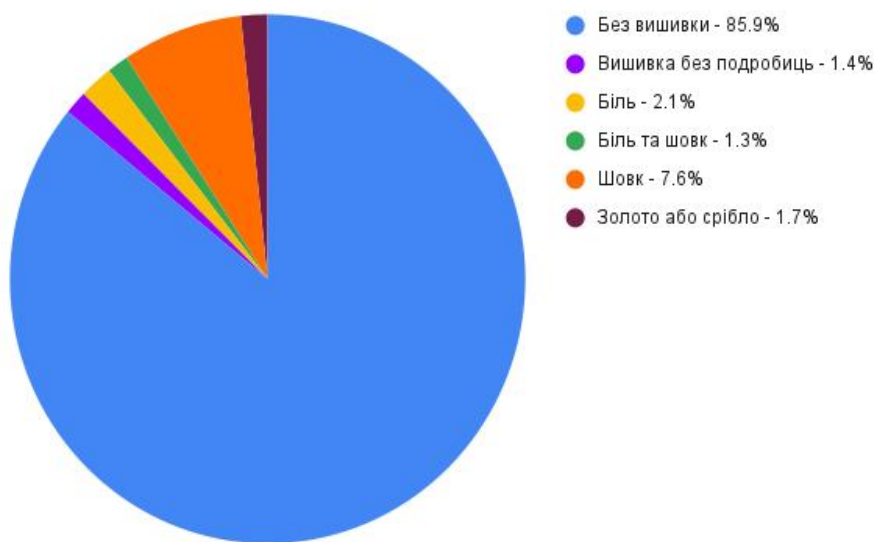

Рис. 4. Вишивка на кошулях у документах Волинського та Київського воєводств⁵⁷.

⁵⁴ Скорнякова Н. Янголи, гвоздики та котики: вишивка білизни доби Ренесансу. 2023. URL: https://www.academia.edu/130069312/Янголи_гвоздики_та_котики_вишивка_білизни_доби_Ренесансу

⁵⁵ Українське повсякдення... С. 243.

⁵⁶ АВАК. Т. XXXIX... С. 119.

⁵⁷ Складено автором на основі джерел до рис. 2 (примітка 46).

Зовсім іншу картину бачимо для кошуль (рис. 4). Так, тут теж для більшості (85,9%) відсутні згадки будь-якого декору, проте для 14,1% є всі перелічені нитки. Тільки у випадку 13 одиниць не вказано матеріал вишивки (1,4%). 2,1% (19 од.) вишито біллю, 1,3% (12 од.) біллю та шовком. Найбільша частка припадає на декор кошуль шовковими нитками (7,6%, або 68 од.), причому тільки у двох випадках вказано колір: 2 кошулі вишито чорним шовком⁵⁸, та 2 кошулі – червоним⁵⁹. Як ми вже зазначали, обговорюючи ранньомодерну вишивку на спідній, постільній і столовій білизні⁶⁰, наявні джерела, як писемні, так і зображальні, не дають змоги стверджувати, що чорна та червона вишивка могла поєднуватися в одному виробі.

Щодо гаптування золотими нитками – частка кошуль, декорованих у такий спосіб, складає 1,7% (15 од.). Поєднання шовкових і металізованих ниток для декору українських кошуль нам не зустрічалося, хоча в європейських музейних збірках такі артефакти присутні⁶¹, а в наших реаліях зустрічаємо вишиті шовком і золотом ляні хустки та тувалні⁶².

Для порівняння ми додатково проаналізували згадки вишивки на кошулях у документах АВАК (рис. 5), вибірка – 465 одиниць.

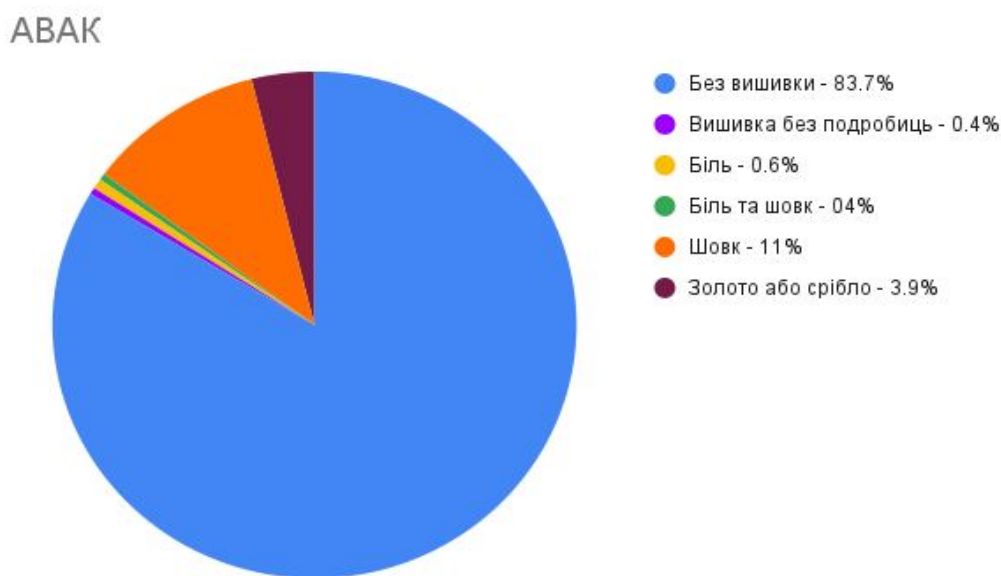

Рис. 5. Вишивка на кошулях у документах АВАК⁶³.

⁵⁸ Українське повсякдення... С. 417.

⁵⁹ Демченко Л. Майнові розпорядження... С. 138.

⁶⁰ Скорнякова Н. Янголи, гвоздики та котики...

⁶¹ Arnold J. Patterns of Fashion 4. The cut and construction of linen shirts, smocks, neckwear, headwear and accessories for men and women. с. 1540–1660. London: Macmillan Publishers Ltd, 2008. P. 19, 24, 55, 57.

⁶² Українське повсякдення... С. 530, 534.

⁶³ Складено автором на основі: АВАК. Т. III... С. 290; АВАК. Т. VI. Акты Брестского гродского суда, акты Брестского подкоморского суда, акты Брестской магдебургии, акты Кобринской магдебургии, акты Каменецкой магдебургии. 1872. С. 119, 316; АВАК. Т. VIII. Акты Виленского гродского суда. 1875. С. 467, 485, 515; АВАК. Т. XIV. Инвентарь имений XVI столетия. 1888. С. 290, 357; АВАК. Т. XVII. Акты Гродненского

Як бачимо, картина дуже схожа – майже те саме співвідношення кошуль без вишивки та з вишивкою (83,7% і 16,3% відповідно). Частка кошуль, вишитих шовковими нитками, трохи більша, але не так, щоб сильно (11%). Єдине, що привертає увагу – більша частотність вказівки кольору використаних ниток: 31 кошуля вишита чорним шовком і 6 червоним, – цей факт ми вирішили не виокремлювати в діаграмі, але вважаємо за потрібне озвучити у тексті. Золотими або срібними нитками гаптовано 18 кошуль (3,9%).

Наступний круговий графік було зроблено для вишивки на кошульках (рис. 6). Але тут бралися до уваги не всі наявні екземпляри у вибірці (217 од.), а лише ті, які було пошито з лляної тканини (185 од.), оскільки говорити про вишивку на кошульках, зроблених з дрогованого золота або суто з перлів не є коректним.

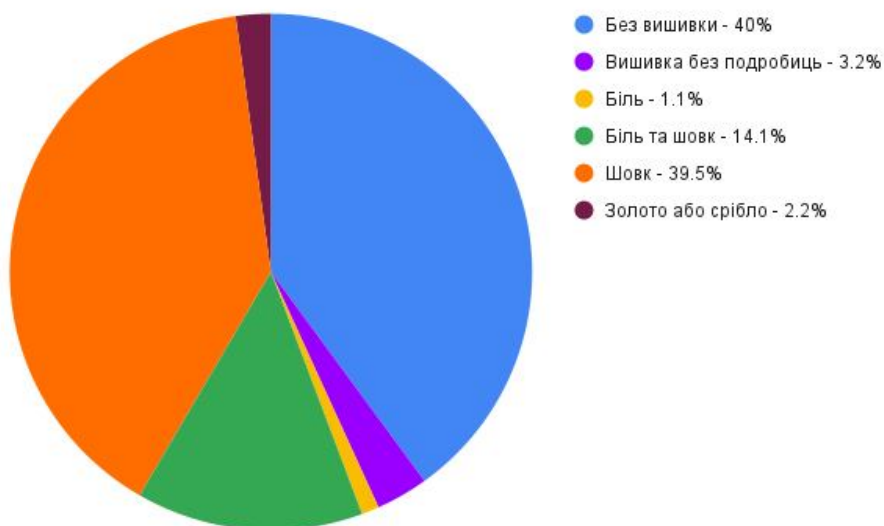

Рис. 6. Вишивка на кошульках у документах Волинського та Київського воєводств⁶⁴.

Як бачимо, різниця така ж помітна, як і в графіках першого типу, стосовно тканин. Тільки для 40% кошульок не вказано наявності вишивки (більше ніж в два рази менше, ніж для кошуль). Понад третину становить вишивка шовком – 39,5% (з них 9 од. вишито чорним шовком). Також помітною частиною є вишивка біллю й шовком – 14,1%, хоча знову ж таки, з контексту не зрозуміло, чи йдеться про поєднання цих двох ниток в одній кошульці: «а швабських і колінських біллю і шовком вишитих 15»⁶⁵; «кошульок флямських і колінських шовком і біллю вишитих 11»⁶⁶.

земского суда. С. 266; АВАК. Т. XXI. Акты Гродненского земского суда. 1894. С. 168, 259; АВАК. Т. XXII. Акты Слонимского земского суда. 1895. С. 73, 146, 150, 168, 266; АВАК. Т. XXVI... С. 13, 79, 90, 97, 102, 107, 126, 175, 369, 391, 451, 455, 474, 492, 494; АВАК. Т. XXXI... С. 154, 169, 228, 242; АВАК. Т. XXXVI... С. 42, 152, 222, 373, 388; АВАК. Т. XXXIX... С. 11, 42, 43, 79, 82, 207, 429, 440, 459.

⁶⁴ Складено автором на основі: АКЖМУ... С. 46; АЖГУ... С. 61; АЮЗР. Ч. 6. Т. 1... С. 121, 151; *Boÿmiev Г.* Назви одягу в пам'ятках... С. 27; *Демченко Л.* Майнові розпорядження... С. 138, 143, 147; Луцька замкова книга... С. 462; *Старченко Н.* Становище жінки-шляхтянки... С. 180, 182, 184; Українське повсякдення... С. 154, 190, 198, 199, 202, 207, 213-214, 349, 395, 570.

⁶⁵ У першоджерелі: «а швабских и коленских белю и шолком вышиваных пятнадцат» (Луцька замкова книга... С. 462).

⁶⁶ У першоджерелі: «кошулек флямских и коленских шолком и белю шитых одинадцат» (*Демченко Л.* Майнові розпорядження... С. 138).

Третім етапом дослідження було порівняння співвідношення тканин і вишивки для кошуль і кошульок (сорочки ми не брали до уваги з указаних причин). У цьому випадку для візуалізації отриманих результатів було обрано горизонтальну гістограму (рис. 7).

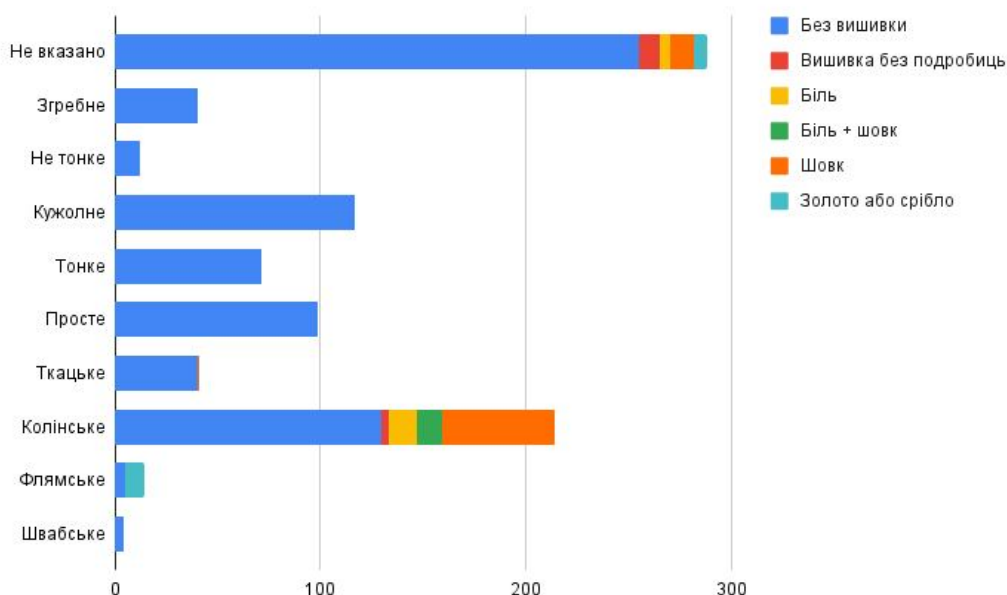

Рис. 7. Співвідношення тканин кошуль до вишивки в документах Волинського та Київського воєводств⁶⁷.

Як бачимо, найчастіше вишивали кошулі з колінського полотна: з 214 згаданих вишито 84 (39%), з них 55 шовком, 14 біллю, 12 біллю та шовком. Кошулі зі згребного, не тонкого, тонкого, кужолного та простого полотна згадуються завжди без вишивки. З 41 кошулі з ткацького полотна вишита лише одна, шовковими нитками. 9 флямських кошуль вишито золотом, – якщо ця лляна імпортна тканина, судячи з документів, була найдорожчою на наших теренах, не дивно, що й вишивали її більш коштовними нитками. Для 5 од. вишивку не згадано.

З 288 кошуль, для яких не вказано тип тканини, вишито лише 33. З них 5 біллю, 12 шовковими нитками та 6 золотими. Зважаючи на загальну картину, яку нам дає графік на рис. 7, можемо припустити що всі ці кошулі було пошито або з колінського, або, в деяких випадках, з флямського полотна.

Показники по кошульках, як і в двох перших типах графіків, помітно відрізняються (рис. 8). Перш ніж переходити до обговорення результатів, вважаємо за потрібне зауважити, що для цього графіка у двох указаних випадках ми зробили приблизний поділ на кошульки з різних типів імпортних полотен: з 15 кошульок «швабських і колєнських», що належали пані Федорі Боговитиновні Шумбарській⁶⁸, 8 пішло в колінські а 7 – в швабські; з

⁶⁷ Складено автором на основі джерел до рис. 2 (примітка 46).

⁶⁸ Луцька замкова книга... С. 462.

11 кошульок «флямских и коленских», що належали пані Марії Кмитянці⁶⁹, 8 було віднесено до колінських а 3 – до флямських. Цей поділ базувався на вартості колінського, флямського й швабського полотен, які ми обговорювали на початку.

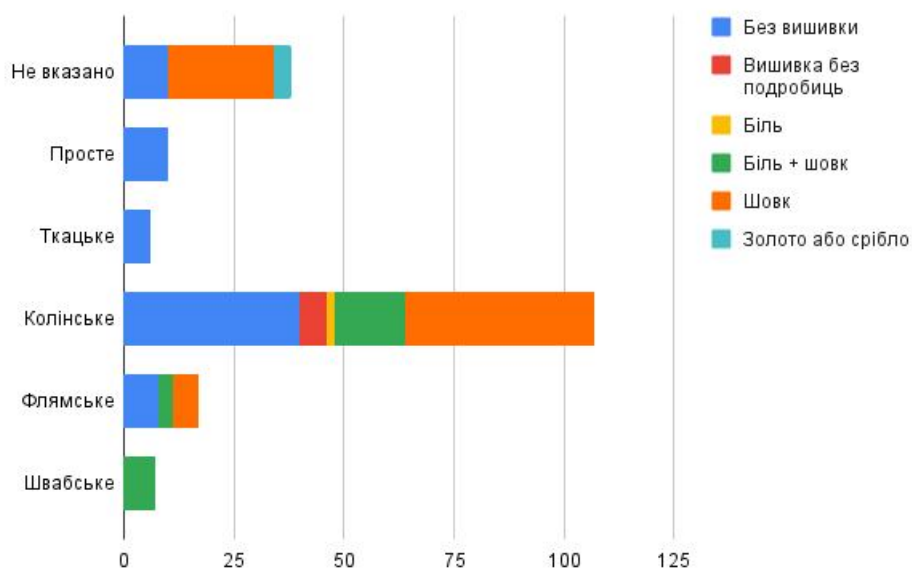

Рис. 8. Співвідношення тканин кошульок до вишивки в документах Волинського та Київського воєводств⁷⁰.

Отже, на графіку на рис. 8 бачимо знову ж таки вишиті вироби з колінського й флямського полотна, плюс додалося швабське. Знову є частка вишитих речей, для яких тип полотна не вказано (просте та ткацьке). Але від графіка на рис. 7 цей відрізняється тим, наскільки більше по кожному стовпчику вишитих кошульок проти невишитих: з 38 кошульок, для яких сорт полотна не вказано, вишито 28, шовком або металізованими нитками, з 107 колінських кошульок вишито 67 (62,6%).

Окремої згадки варті перлові та золоті або срібні кошульки, які за параметрами максимально випадають з семантичної групи «спідня білизна». У частині випадків для таких кошульок згадані і золото/срібло, і перли. Але для зручності, коли ми робили діаграму, представлену на рис. 3, до перлових відносили ті, опис яких починається з перел: «кошульок перлових на золоті 2»⁷¹, «кошулька, розшита перлами з золотими феретами»⁷², «кошульок перлових 2, одна на білому таліті, а друга на чорному шовку»⁷³, а до золотих/срібних – ті, опис яких починається зі згадки золота/срібла або золотого/срібного мережива («тканицы венецкии»): «кошулька золота з червоним шовком»⁷⁴, «кошулька по

⁶⁹ Демченко Л. Майнові розпорядження... С. 138.

⁷⁰ Складено автором на основі джерел до рис. 6 (примітка 63).

⁷¹ У першоджерелі: «кошулек перловых на золоте две» (АЮЗР. Ч. 8. Т. 3... С. 244).

⁷² У першоджерелі: «кошулка перлами сажаная съ фереты золотыми» (АЮЗР. Ч. 6. Т. 1... С. 121).

⁷³ У першоджерелі: «кошулекъ пеловых дв, одна на беломъ тамте, а дугая на чономъ едвабю» (Старченко Н. Становище жінки-шляхтянки... С. 184).

⁷⁴ У першоджерелі: «кошулка золотая с чирвоным шолком» (Демченко Л. Майнові розпорядження... С. 137).

венеціанських тканинях, розшита перлами та шлягом, зроблена вдома»⁷⁵, «кошулька срібна з золотими пукліками»⁷⁶. Як бачимо, навіть основою для закріплення коштовностей (феретів, шляга, перлів) були не лляні тканини, а шовк, золота тканина (талет) або золота/срібна плетена сітка. Який саме вигляд могло мати таке коштовне плетіння, можемо побачити на прикладі чіпця, знайденого в Дубно⁷⁷.

Останні два параметри, які було проаналізовано – кількість тканини, що потрібна для виготовлення сорочки або кошулі, та ціна готового виробу. Оскільки у цьому випадку стояла задача зрозуміти лінійку цін відносно сорту використаної тканини, враховувалися лише ті згадки, в яких чітко було вказано назву полотна та стаття власника. До цього моменту ми не обговорювали різницю між чоловічими та жіночими сорочками/кошулями, але тут враховувати цей параметр було важливо, адже чоловічі сорочки/кошулі шили коротшими, з меншої кількості тканини.

Єдину згадку стосовно того, скільки тканини йшло саме на кошулю, знаходимо в документі, що походить з Віленського воеводства: «Кошуль чоловічих ткацького та колінського полотна 70, в кожній по 5 ліктів полотна»⁷⁸. Але навіть ця коротка цитата дає нам достатньо інформації для подальших розрахунків. По-перше, тепер ми можемо припустити, що на землях Речі Посполитої ткацьке полотно робили такої самої ширини, що й колінське. Лікоть у 16–17 ст. мав не одне й те саме значення в різних місцевостях: краківський після 1565 року становив 58,6 см⁷⁹, львівський лікоть дорівнював 68,77 см.⁸⁰ Наш особистий досвід експериментальної реконструкції говорить, що на пошиття чоловічої сорочки ранньомодерної доби (довжиною до середини стегна, просторої, з просторими рукавами) потрібно 160 см тканини при сучасній ширині 150 см. Якщо ми приймемо умовне значення для ліктя в 60 см, то полотно, з якого було пошито віленські кошулі було десь завширшки 80 см. У світових музеях зберігається чимало європейських лляних сорочок 16–17 ст., частина з яких представлена в класичній праці Джанет Арнольд⁸¹. Дослідниця, що мала змогу зняти розміри зі всіх цих артефактів, наводить їх викрійки у своїй книзі. Для наших розрахунків найважливішим є те, що на малюнках вказано який край є кромкою, а який – зрізом. Тож нам залишилося зафіксувати ширини цих тонких лляних тканин (частина яких могла бути виготовлена в Німеччині або Фландрії) від кромки до кромки. Найвужча становить 71 см (чоловіча сорочка зі Швеції 1627 року⁸²), найширша що вписується в обраний часовий проміжок – 95 см (англійська жіноча сорочка 1575–

⁷⁵ У першоджерелі: «кошулька по тканицах венецких, перлы и шлягом сажона, в дому роблена» (Українське повсякдення... С. 214).

⁷⁶ У першоджерелі: «кошулька себена зь золотыми пукликами» (Старченко Н. Становище жінки-шляхтянки... С. 184).

⁷⁷ Гупало В. Бернардинський монастир у Дубні та фунеральна культура волинської шляхти у XVII – першій половині XIX століття. Львів, 2022. С. 295.

⁷⁸ У першоджерелі: «Кошуль мужских ткацкого полотна и коленского полотна семьдесят, в каждой по пяти локоть полотна» (АВАК. Т. VIII... С. 485).

⁷⁹ Українське повсякдення... С. 672.

⁸⁰ Шиян Р. Торгівля міст Руського і Белзького воеводств у XVI – першій половині XVII століття // Записки товариства імені Шевченка. Т. ССХХVIII: Праці Історично-філософської секції. Львів, 1994. С. 138.

⁸¹ Arnold J. Patterns of Fashion 4...

⁸² Ibid. P. 74.

1585 pp.⁸³). Чотири сорочки пошити з полотна завширшки 80-86 см⁸⁴, тож наші розрахунки цілком відповідають загальноєвропейським реаліям ранньомодерної доби.

Жіночі денні сорочки у той час зазвичай шили до середини литки, – це десь на 40-45 см довше за чоловічу сорочку. При ширині тканини в 80 см це додаткових 2,5-3 ліктія полотна (з урахуванням бічних вставок), тобто, 7,5-8 ліктів на одну сорочку/кошулю. А тепер подивимось, чи збігаються ці розрахунки з цінами на готові вироби з ткацького або колінського полотна?

Для чоловічих кошуль з ткацького полотна у документах Київського та Волинського воєводств знайдено дві справи із вказівкою ціни: «а у слуги пана Боришовського Мацея Захаревського в той же час взяли тлумок з його речами, а в тому тлумку... 5 ткацьких кошуль, куповані за 2 золотих»⁸⁵, «4 тканих чоловічих кошулі, за які він дав по 12 грошів литовських за кожну»⁸⁶. Стосовно жіночих маємо три згадки: «6 жіночих кошуль ткацького полотна, за які дано по золотому за кожну»⁸⁷, «4 тканих жіночих, за які він дав по золотому польському»⁸⁸, «4 ткацьких жіночих кошулі – кошуля по золотому»⁸⁹. Польський золотий дорівнював 24 литовським грошам⁹⁰, ткацьке полотно, як ми писали на початку, коштувало 3-4 гроша за лікоть, тож отримуємо ті самі 7,5-8 ліктів на пошив жіночої кошулі та 4-4,5 ліктія на пошив чоловічої. Єдине, що треба враховувати додатково, – всі наведені ціни вказані за готові вироби, тож якусь частку вартості мала становити праця людини, що пошила ці речі. Але у ранньомодерні часи ціни на тканини були набагато вищі від вартості часу навіть професійного кравця⁹¹, тож навряд чи ця сума перевищувала 1-1,5 гроша.

З наявними цінами на кошулі з колінського полотна ми вже не маємо такої чіткої відповідності по цінах за лікоть тканини і за готовий виріб: чоловіча кошуля коштувала від 24 до 30 литовських грошів⁹², жіноча кошуля у всіх знайдених нами випадках оцінювалась у 30 грошів⁹³. Можливо, така невідповідність пов'язана з тим, що ми помилилися у розрахунках і лікоть колінського полотна міг коштувати менше ніж 12 литовських грошів. Опосередковано на це натякає сума податку, який стягували за штуку тканини за митним статутом Великого Князівства Литовського: «від штуки полотна колінського – 4 гроша, від штуки полотна флямського – 12 грошів»⁹⁴. Чоловіча кошуля з флямського полотна могла коштувати 1,5 польського золотого, тобто 36 литовських грошів⁹⁵.

⁸³ Ibid. P. 115.

⁸⁴ Ibid. P. 69, 111, 116, 119.

⁸⁵ У першоджерелі: «а у слуги пна Боришовского Мацея Захаревского в тот же час взяли тлумокъ з речами его, а в тлумку... кошул пят ткацкихъ, за два золотых купленые» (Українське повсякдення... С. 426).

⁸⁶ У першоджерелі: «кошул тъканних музских чотыри, за которые он далъ за каждую по дванадцат грошей литовских» (АЖГУ... С. 50).

⁸⁷ У першоджерелі: «кошуль женских полотна ткацкаго шесть, за которые каждую дано по золотому» (АЮЗР. Ч. 6. Т. 1... С. 177).

⁸⁸ У першоджерелі: «женских тъканних чотыри, за которые деи он далъ по золотому польскому» (АЖГУ... С. 50).

⁸⁹ У першоджерелі: «кошул женских ткацких чотыри -кошуля по золотому» (АЮЗР. Ч. 1. Т. 6... С. 98).

⁹⁰ Українське повсякдення... С. 671.

⁹¹ Mikhaila N., Malcolm-Davies J. The Tudor Tailor. Reconstructing 16th-century dress. London: Batsford, 2006. P. 42.

⁹² АКЖМУ... С. 44, 75, 105.

⁹³ АКЖМУ... С. 105; АВАК. Т. III... С. 290; АВАК. Т. XXXVI... С. 388.

⁹⁴ У першоджерелі: «от штуки полотъна коленского – грошей чотыри, от штуки полотна флянского – грошей дванадцат» (Торгівля на Україні... С. 140).

⁹⁵ ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 110зв.

Також маємо деяку невідповідність по цінах за вироби з домотканого полотна (згребного та кужольного). Вважається, що його робили у середньому в два рази вужчим за куповане, тобто завширшки 45–50 см. Принаймні, такі розміри маємо для етнографічних спостережень 19 ст.⁹⁶. Але в документах бачимо, наприклад, 10 грошів литовських за жіночу кошулю зі згребнини та 20 – за жіночу кошулю з кужольного полотна⁹⁷, 6 грошів за чоловічу кошулю з товстого полотна та 12 грошів – з тонкого⁹⁸. Враховуючи, що за наявними даними лікоть згребного полотна коштував 1,5 литовського гроша а кужольного – 2 литовських гроша, стає зрозуміло, що або сорочки та кошулі з доморобної тканини робили коротшими (або вужчими), або в домогосподарствах 16 – першої пол. 17 ст. ткали ширшу тканину. Ми схиляємося до першої версії, – за нашим досвідом, з 4 ліктів (240 см) тканини завширшки 50 см можна пошити чоловічу сорочку, але вона справді буде дуже вузькою в корпусі та з вузькими рукавами. Втім, ця тема потребує окремих розрахунків і додаткових даних, тож її ми залишаємо для подальших досліджень.

Наразі, аналіз за ціною залишається найскладнішим, оскільки на неї могло впливати занадто багато факторів. Наприклад, у документах трапляються жіночі довгі кошулі: «4 довгих швабських кошулі... 3 довгих колінських кошулі»⁹⁹, «6 довгих колінських кошуль тої жінки, вишитих шовком і біллю, та 8 коротких колінських кошуль»¹⁰⁰, «в тій же мальованій скринці 7 жіночих колінських кошульок, одна довга нічна кошуля»¹⁰¹. Швидше за все, це були кошулі, в яких спали або перебували в домі, і які могли шити до щиколотки, – очевидно, на них ішла більша кількість тканини. Але, на жаль, до жодної з таких довгих кошуль не наведено ціни. Що цікаво, серед усіх 463 згаданих у документах сорочок не маємо жодної ні довгої, ані нічної.

Також видимі частини кошуль або кошульок могли робити з більш дорогих матеріалів: «перлову кошульку, яка коштувала 80 коп литовських грошів, до неї рукава, зроблені з ниткового золота та срібла, коштували 50 коп литовських грошів»¹⁰², «3 чоловічих кужольних кошулі з колінськими комірами»¹⁰³. Для сорочок такі згадки відсутні.

Звісно, наявність вишивки також підвищувала вартість виробу: «5 кошуль, які зробила своєму внуку Михайлу Семашку, з золотом, флямського полотна, кожна кошуля по 1,5 копи грошів; йому ж 6 колінських кошуль з шовком та біллю, кожна по 70 грошів»¹⁰⁴, але у кожному окремому випадку ми не знаємо, як рясно була прикрашена вишивкою та чи

⁹⁶ Білецька В. Українські сорочки... С. 51.

⁹⁷ Безпалько В. Одяг челяді... С. 67.

⁹⁸ АКЖМУ... С. 75.

⁹⁹ У першоджерелі: «кошул долгих швабских чотыри... кошул долгих колинских три» (Луцька замкова книга... С. 462).

¹⁰⁰ У першоджерелі: «кошул коленских долгих жоны тоєи шолком и білю розшиваных шест, а кошул коротких коленских осмъ» (Войтів Г. Назви одягу в пам'ятках... С. 28).

¹⁰¹ У першоджерелі: «в тои же скринце малеваной кошулек коленськихъ бялокгловскихъ сем, кошуля довгая ночная одна» (Українське повсякдення... С. 570).

¹⁰² У першоджерелі: «кошулку перловую которая коштowała осмъдесят коп грошей литовских, до неї рукава з ниткового золота и серебра робленые, коштowali пятдесят коп грошей литовских» (АЮЗР. Ч. 8. Т. 3... С. 444).

¹⁰³ У першоджерелі: «кошуль музских кужольных три с ковнерами коленскими» (АВАК. Т. XXII... С. 266).

¹⁰⁴ У першоджерелі: «кошул пят, которые есми робила унуку своєму Михайлу Семашку, из золотом, полотна флямского, каждая кошуля по полторы копы грошей; ему ж кошул коленских шесть из едвабом и з бѣлю, каждая по грошей семдесят» (Українське повсякдення... С. 214).

інша річ. Цікаво, що вишиті рукави або коміри також могли робити окремо: «10 вишитих біллю комірів за копу грошів»¹⁰⁵, «флямські рукави, один вишитий, а другий не вишитий; також флямські рукави, вишиті чорним шовком; флямські рукави, трафлені з чорним шовком»¹⁰⁶, «10 флямських вишитих рукавів з кошульками, коштували 12 коп литовських грошів»¹⁰⁷.

Ціни на жіночі кошульки теж були вельми варіативні. Щодо пошитих з тканини, колінська або флямська без вишивки могла коштувати 24 литовських гроша¹⁰⁸, колінська з вишивкою – від 30 грошів¹⁰⁹ до 90¹¹⁰, флямська з вишивкою золотом – 3 копи¹¹¹, тобто 180 литовських грошів.

Абсолютно інші порядки цін бачимо на перлові й золоті кошульки, – їхня вартість промовисто свідчить що це вже аж ніяк не спідня білизна, а коштовність: «золоту кошульку з перлами, яка коштувала 10 коп литовських грошів»¹¹², «золота кошулька з урянськими перлами, за яку дала 80 польських золотих... кошулька прикрашена чорним шовком по везенню, з перлами, шлягом та дрововим золотом, яку оцінюю в 30 коп литовських грошів»¹¹³. Власне, зберігали такі речі разом з іншими коштовностями¹¹⁴.

Навіть тканинні кошульки найчастіше бачимо в маленьких скринях, серед інших коштовних речей: «а в маленькій скриньці кошулька, вишита чорним шовком, та венеційський пояс»¹¹⁵, «у скриньці було 3 перлових коміри й 3 перлових брамки, 3 золотих перснів... 2 золотих кошульки, 5 кошулюк, вишитих з шовком, срібний пояс»¹¹⁶, на відміну від сорочок та кошуль, які зберігали поміж іншої білизни, разом з рантухами, намітками, товальнями та обрусами¹¹⁷.

Висновки. Отже, вдалося виявити суттєві відмінності між сорочками, кошулями та кошульками в реаліях другої пол. 16 – першої пол. 17 ст. В опрацьованих документах відсутні будь-які натяки на крій цих речей. Але, зважаючи на отримані результати, можемо

¹⁰⁵ У першоджерелі: «ковнерцовъ белью вышиваныхъ десят за копу грошей» (Торгівля на Україні... С. 155).

¹⁰⁶ У першоджерелі: «рукавы флямские один вышитыи а другии не вышитыи, рукавы флямские ж, чорным шолком шитые, рукавы флямские, трафленные с чорным шолкомъ» (Демченко Л. Майнові розпорядження... С. 138).

¹⁰⁷ У першоджерелі: «рукавов ис кошулками флямских вышиваныхъ десет, коштували дванадцат коп грошей литовских» (АЮЗР. Ч. 8. Т. 3... С. 445).

¹⁰⁸ Українське повсякдення... С. 214.

¹⁰⁹ АКЖМУ... С. 46.

¹¹⁰ Українське повсякдення... С. 207.

¹¹¹ АВАК. Т. XII... С. 150.

¹¹² У першоджерелі: «кошулку золотую с перлы, которая коштувала коп десет грошей литовских» (АКЖМУ... С. 45).

¹¹³ У першоджерелі: «кошулка золотая с перлы урянскими, за которую есми дала осмъдесят золотых полских ...кошулка, по везенню чорном едвабом сажона, с перлы, з шлягомъ и з золотом дровованым, которую себе шащую тридцат коп грошей литовских» (Українське повсякдення... С. 213–214).

¹¹⁴ Луцька замкова книга... С. 198; АЮЗР. Ч. 8. Т. 3... С. 444.

¹¹⁵ У першоджерелі: «а в малои скрынце кошулка, вышиваная шолком чернымъ и поясок венацкии» (Українське повсякдення... С. 154).

¹¹⁶ У першоджерелі: «у скрынце было три ковнеры перловых, а три брамки перловых, пят перстенеи золотых...кошулок две золотых, пят кошулок зъ едвабомъ шитых, пояс сребрении» (Старченко Н. Становище жінки-шляхтянки... С. 180).

¹¹⁷ Українське повсякдення... С. 328.

зробити припущення, що сорочки були найпростішими виробами, справді спідньою білизною. Про це свідчить і відсутність на них вишивки, і використання переважно доморобної тканини для їх пошиття. Швидше за все, сорочки мали Т-подібний крій і вузькі рукави без призбирування, натомість не мали коміра та манжет, – тобто, наслідували силует сорочок давньої Русі. Про те, що сорочку не прийнято було демонструвати стороннім (або, принаймні, нею не хизувалися в урочистих обставинах), також може свідчити відсутність згадок щодо окремих частин сорочок, на які було використано дорожче полотно.

Найчастіше сорочки зустрічаємо у справах про селян і містян. Ми не можемо погодитися з думкою, що на сорочку завжди надягали кошулю – навряд чи це відбувалося, наприклад, в умовах сільської праці. Втім, схоже на те, що навіть селяни для більш урочистих випадків (наприклад, відвідування церкви) могли мати в скринях кошулі з тоншого льону. Для шляхти, навпаки, дуже мало згадок саме сорочок, але закономірності розподілу за соціальним статусом ми залишаємо для подальших досліджень.

Той факт, що кошулі справді могли бути «верхньою сорочкою» підтверджується тим, що чверть усіх кошуль в нашій вибірці пошита з імпортних полотен, – колінського, флямського або швабського, і 14,1% з них прикрашено вишивкою. Про їх «вищий статус» свідчить і те, що деякі частини кошуль (наприклад, коміри) іноді робили з дорожчої тканини, що відповідає загальноєвропейській практиці того часу¹¹⁸ та перегукується зі спостереженнями етнографів¹¹⁹. Очевидно, ці частини одягу могли бачити сторонні спостерігачі. Швидше за все, саме кошулі, жіночі та чоловічі, ми бачимо на численних зображеннях українських містян і шляхти¹²⁰. Їх рукави помірно широкі, а коміри та манжети прикрашені кольоровою вишивкою. Зважаючи на те, що вишивали, за великим рахунком, кошулі з імпортних, ширших полотен, ми вважаємо, що для створення реконструкцій цього одягу цілком припустимо використовувати крої, які наводить у книзі Джанет Арнольд¹²¹.

Те, що 60,3% кошульок було пошито з імпортних лляних тканин, більша частина яких була прикрашена вишивкою, а 14,8% припадає на золоті, срібні та перлові кошульки, які коштували в десятки разів дорожче, ніж виготовлені з льону, найпромовистіше підтверджує нашу гіпотезу, що кошульками на наших теренах (принаймні, у Волинському та Київському воєводствах) називали той елемент жіночого одягу, який в Європі мав назву «шемізетка» або «партлет». Зважаючи на загальноєвропейську практику, кошульки точно вдягалися на сорочку, оскільки такі вироби, зазвичай, було важко очистити якщо вони забруднювалися.

Перспективою для подальших досліджень бачимо створення ширшої бази даних по цінах і розмірах лляних тканин і виробів з них та їх подальший статистичний аналіз (можливо, із залученням польських, литовських і білоруських джерел). Також цікаво буде зробити такий самий аналіз для Руського воєводства та порівняти його з отриманими даними.

¹¹⁸ Arnold J. Patterns of Fashion 4... P. 112.

¹¹⁹ Білецька В. Українські сорочки... С. 46.

¹²⁰ Скорнякова Н. Янголи, гвоздики та котики... рис. 11, 17, 22, 26, 29, 31.

¹²¹ Arnold J. Patterns of Fashion 4...

Natalya Skornyakova

Sorochka, Koshulia, and Koshulka: Ukrainian Underwear of the Late 16th – Early 17th Centuries

Abstract: This article presents the main characteristics of such elements of Ukrainian early modern underwear as sorochka, koshulia, and koshulka. To achieve this, a large dataset (a sample of over 1000 units) was collected from archival records of the Mid-16th to early 17th centuries from the Kyiv and Volyn Voivodeships. Acts issued by the Vilna Archaeographic Commission were used as additional sources. Based on these data, a statistical analysis was conducted across several criteria, and three types of graphs were created: the first concerns the types of fabrics used for sewing sorochkas, koshulias, and koshulkas; the second, the presence or absence of embroidery on these items; and the third illustrates which fabrics were most often embroidered.

Our analysis confirms the hypothesis proposed by previous researchers that sorochkas were most often sewn from inexpensive homemade fabrics, were not embroidered, and were likely used as underwear. In contrast, according to the results obtained, koshulias were much more frequently sewn from more expensive imported fabrics, could feature embroidery with whitework, silk, or gold threads, and were most likely worn over a sorochka. The notion that koshulia and koshulka were synonymous concepts is refuted, as also illustrated by our graphs. A portion of koshulkas is classified as valuables rather than underwear, as they were made with pearls, gold, or silver lace, which could be sewn onto silk or gold fabrics. The article compares the prices of different types of linen fabrics and finished products made from them, and also shows the difference in prices for pearl and gold koshulkas, which were significantly more expensive than linen sorochkas and koshulias. An attempt was made to calculate the width and quantity of fabric needed to sew men's and women's koshulias of the late 16th – early 17th centuries.

Keywords: Ukrainian women's clothing, underwear, history of daily life, 16th-17th centuries, clothes, Volhynia, Kyiv Voivodeship